

El paper d'Enric Lluch en el debat sobre l'organització i l'ordenació territorial de Catalunya¹

Pilar Riera, Ricard Pié i Jesús Burgueño

Enric Lluch investigador de les estructures territorials de Catalunya

Pilar Riera

*Associació Catalana de Ciència Regional
Departament de Geografia (UAB)*

Introducció

Les aportacions d'Enric Lluch a la geografia catalana son prou conegudes,² han estat decisives en el desenvolupament de la geografia a Catalunya i en l'entroncament de la geografia catalana actual amb la dels geògrafs d'abans de la guerra. El seu paper com a mestre de geògrafs, primer a la Universitat de Barcelona i després a la Universitat Autònoma de Barcelona on fundà el departament de Geografia, ha deixat una forta empremta en un gran nombre de geògrafs catalans tant per la seva concepció de la geografia com

1. El text reproduceix la conferència pronunciada el dia 4 de juny de 2013 en l'acte d'homenatge a Enric Lluch i Martín (1928-2012). L'acte, celebrat a la Sala Prat de la Riba de l'Institut d'Estudis Catalans i presidit pel President de l'IEC i el Rector de la Universitat Autònoma de Barcelona, fou organitzat per l'Institut mateix, la Societat Catalana de Geografia, la Societat Catalana d'Ordenació del Territori, l'Associació Catalana de Ciència Regional i el Departament de Geografia de la UAB. S'ha optat per mantenir el text de la conferència tal com fou pronunciada, tot incorporant-hi les notes necessàries per referenciar les cites que hi figuren, així com les principals fonts emprades. La totalitat de l'acte d'homenatge es pot visualitzar a la videoteca de l'IEC: http://videoteca.iec.cat/entrada.asp?v_id=395.

2. El llibre d'Abel Albet, *Enric Lluch i Martín: l'obra escrita*, publicat per la Societat Catalana de Geografia l'any 2007 ofereix una magnífica panoràmica de la trajectòria d'Enric Lluch.

a ciència social com per la manera de plantejar la docència universitària amb iniciatives sempre innovadores i amb un gran respecte pels estudiants i pel professorat jove que s'iniciava amb ell en la tasca docent universitària. Tot i que potser no ha obtingut el reconeixement que es mereixia és prou coneguda també la seva acció de promotor i iniciador d'importantes iniciatives culturals del nostre país. Des de l'Enciclopèdia Catalana, que va iniciar juntament amb Max Cahner, als fins a l'Associació de Mestres Rosa Senat i les Escoles d'Estiu, per citar-ne algunes. Queda per fer un balanç acurat de totes les iniciatives culturals en les quals Enric Lluch va participar; la seva manera callada i discreta, sense fer soroll, però amb el rigor i escrupolositat que el caracteritzava, n'ha pogut difuminar el rastre, però moltes institucions, potser sense saber-ho, tenen el seu origen en un equip de treball en el qual Enric Lluch va deixar la seva empremta de seriositat i rigor de la feina ben feta.

La faceta més desconeguda de l'Enric Lluch és la d'investigador; tres són els temes als quals va cenyir quasi tota la seva recerca: les aportacions dels geògrafs catalans d'abans de la guerra, les estructures territorials del país i la divisió territorial de Catalunya, aquestes dues últimes estan fortament entrelligades en molts dels seus treballs.

A l'estudi de les estructures territorials va dedicar dos treballs: les àrees de trànsit del autobusos de línia i l'estudi sobre la delimitació de les àrees funcionals. Si bé aquests dos treballs tenen uns objectius i una magnitud de plantejament molt diferent, els dos presenten les característiques principals de la seva faceta d'investigador: en primer lloc la seva obertura científica. En efecte Enric Lluch, a l'hora d'abordar una recerca no se cenyia a una escola científica sinó que l'abordava des de plantejaments científics i escoles geogràfiques diverses, aquesta múltiple focalitat suposava un coneixement previ de la literatura científica de les diverses escoles geogràfiques i les seves metodologies sobre els temes de les seves recerques. En segon lloc, a l'hora d'iniciar una recerca Enric Lluch partia d'un coneixement molt exhaustiu de Catalunya, i de tota la literatura escrita sobre el tema, en aquest sentit prestava molta atenció no només a les aportacions dels científics i acadèmics estudiosos dels temes de recerca sinó també als opuscles i revistes locals per modestes que fossin, a les publicacions i "papers" d'associacions, sindicats, agrupacions de caire polític, cultural, etc.; les extenses bibliografies dels seus treballs són una bona mostra d'aquesta exhaustivitat. Ambdues característiques, obertura científica i coneixement previ exhaustiu, són presents en tots els seus treballs i en totes les tasques que va emprendre.

Les seves recerques sobre les estructures territorials estaven estretament relacionades amb el que potser va ser el seu principal tema d'interès: la divisió territorial de Catalunya. Una futura divisió territorial s'havia de basar en un coneixement aprofundit de les estructures territorials, no pas per adaptar-s'hi mimèticament ni de bon tros, sinó perquè sense traïr-les fossin un instrument

d'una major justícia territorial. En els dos treballs citats aquesta referència a la futura divisió territorial s'explicita clarament.

El treball sobre l'evolució de les àrees de trànsit dels autobusos de línia

El treball “L'evolució de les àrees de trànsit dels autobusos de línia a Catalunya. 1934-1962” té el seu origen en el treball de curs de l'assignatura de Geografia d'Espanya que impartia Enric Lluch a la llicenciatura de Geografia, Història i Art de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona, el curs 1964-1965. Alguns alumnes per indicació seva van estudiar les àrees d'influència d'algunes ciutats catalanes.³ A partir d'aquests treballs Enric Lluch organitzà un seminari amb els mateixos alumnes als quals s'afegí l'economista Eugeni Giral, que havia col·laborat amb Enric Lluch en altres treballs. Es tractava d'estudiar quins eren els àmbits d'influència de les ciutats catalanes a partir de la intensitat de trànsit de les línies d'autobusos; les àrees de influència es definien a partir de la disminució de la intensitat de la freqüència de les línies. Aquest tipus d'anàlisi s'havia portat a terme en alguns països europeus. Els treballs del geògraf britànic F.H.W. Green (1950),⁴ els estudis sobre Suècia de C. Godlung (1951), i d'A. Meynier (1934) sobre el massís Central francès entre d'altres, van ser un punt important de partida. Enric Lluch tenia un ampli coneixement de la literatura sobre aquest tema publicada en revistes, llibres, actes de congressos de geografia i en documents diversos de diferents països. A Catalunya, els germans Rubió i Tudurí l'any 1934 incorporaren els mapes de les intensitat de trànsit de les línies d'autobusos i dels ferrocarrils en el *Regional Planning*. Aquest treball en la dècada dels anys seixanta era encara poc conegut, ja que no va ser fins l'any 1976 que es va fer la seva reedició a la revista *Novatècnia* amb motiu del Congrés de Cultura Catalana; Enric Lluch coneixia ja a finals dels anys 50 el treball dels germans Rubió i el seu avantprojecte de “*Regional Planning*”.

El que el treball aporta de nou als estudis citats és per un costat la seva anàlisi diacrònica que permet analitzar l'evolució de les estructures territorials que les àrees de trànsit configuren, i per un altre el tractament diferenciat que es fa de la capital; aquesta diferenciació és clau ja que el pes de la gran ciutat, si no es diferencia emmascara el paper estructurant de les ciutats mitjanes; en aquests dos sentits en el treball de les àrees de trànsit dels autobusos de línia s'estudiaven les àrees resultants per als anys 1934 i 1964, i es diferenciaven les línies amb origen i destí a Barcelona.

L'entroncament que segons Enric Lluch tenen o haurien de tenir les estructures territorials que generen els autobusos tant amb el planejament com amb la proposta d'una nova divisió territorial queda ben palès en les dues últimes conclusions d'aquest treball:

3. Jaume Torras estudià Manresa; Carme Massó, Olot; Mª Rosa Reixach, Granollers; i Pilar Riera, Vic.

4. F.H.W. Green va publicar diversos treballs sobre aquest tema, a la bibliografia citem únicament el més rellevant.

“El coneixement de la xarxa de serveis d'autobusos i de la malla de les àrees d'organització és *un element* aprofitable per al planejament territorial. Ja els germans Rubió i Tudurí el tingueren en compte quan prepararen el “regional planning” per a la Generalitat. Potser no seria inútil de confrontar aquests criteris amb els altres utilitzats per a les delimitacions territorials internes de l'Àrea Metropolitana de Barcelona.⁵

La revisió de la divisió territorial de 1937 que algun dia caldrà emprendre no hauria d'oblidar aquest element de la geografia dels serveis al costat dels altres factors socioeconòmics demogeogràfics i polítics. L'adequació de les àrees administratives de Lleida o Manresa a les respectives àrees funcionals, per posar algun exemple, augmentaria el grau de racionalitat de l'organització territorial del país”.

L'estudi sobre la delimitació de les àrees funcionals

L'estudi sobre la delimitació de les àrees funcionals (EDAF),⁶ si bé partia del mateix interès per l'anàlisi de les estructures territorials, els seus objectius eren més amplis i més complexos. Es plantejava el coneixement de les relacions entre localitats motivades per la demanda de béns i serveis i per tant la delimitació de les àrees d'influència de les ciutats catalanes. El coneixement de la realitat empírica d'aquestes relacions s'obtenia a partir d'un extens qüestionari, d'unes 200 preguntes que es va enviar a tots els municipis de Catalunya i a un centenar de nuclis de població allunyats del nucli capital. Per tal de no limitar a priori les àrees de localitats limítrofs, l'àmbit d'estudi es va ampliar fins el meridà d'Osca i el paral·lel de Castelló, es tractava de poder delimitar per la part occidental l'àrea de Lleida i la petita àrea del Pont de Suert, i pel sud les àrees d'Ampostà i de Tortosa, i en el seu cas els límits dins de Catalunya de localitats aragoneses o valencianes. En total es van estudiar unes 1.600 localitats. En la mesura en què els fluxos no serien necessàriament unidireccionals sinó que per a una mateixa funció podien tenir destinacions a dues o més localitats, el qüestionari d'enquesta contemplava aquesta possibilitat i incloïa diferents intensitats de relació entre les localitats. De fet l'estudi havia de permetre no només la delimitació de les àrees d'influència de les localitats sinó també la identificació dels territoris poc polaritzats i basculants entre dos o més centres. Per tal de portar a terme l'estudi calia disposar de la totalitat dels qüestionaris, aquest requeriment va allargar força aquesta fase del treball.

L'estudi es va iniciar l'any 1972 i va ser finançat en una primer etapa pel Servei d'Estudis de Banca Catalana i en una segona etapa per la CAYCYT (Comisión Asesora de Investigación Científica y Técnica). El primer equip de

5. L'any 1964 s'iniciaven els treballs del Pla director de l'àrea metropolitana Barcelona, i els tres volums de la Memòria es publicaven el 1966. Per a la delimitació de l'àmbit metropolità i dels subàmbits es van utilitzar un conjunt de 10 criteris. Enric Lluch, coneixedor dels treballs que es duïen a terme en la redacció d'aquest pla, suggeria un nou criteri per a aquesta delimitació. Si bé el transport col·lectiu per autobusos de línia no es va incorporar com a criteri de delimitació, sí que es va incorporar en l'anàlisi i diagnòsi de la mobilitat (gràfic 23 del vol. III).

6. Per voluntat d'Enric Lluch tot el material relacionat amb aquest estudi està dipositat a la Cartoteca de Catalunya. Agraïm a la Sra. Carme Montaner, directora de la Cartoteca que hagi facilitat la consulta d'aquest material.

treball estava integrat per Enric Lluch i Pilar Riera, geògrafs, Eugeni Giral, economista, i Joan Soler i Riber, estudiós del territori. Joan Soler havia treballat amb Enric Lluch a principis de la dècada dels anys seixanta en els treballs sobre la comarcalització del País Valencià; aquesta comarcalització fou àmpliament divulgada i adoptada, i va ser coneguda al País Valencià com la comarcalització de Joan Soler. Soler és també l'autor dels quadres comarcals de la Gran Enciclopèdia Catalana. En la segona etapa del treball s'incorporaren a l'equip Pau Alegre, Rosa Ascon, Helena Estalella, M. Dolors Garcia Ramon, Carmen Gonzalo, Lluís Riudor, Montserrat Terrades i Antoni F. Tulla, professors del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Per tal de tenir un treball conjunt sobre les àrees funcionals als Països Catalans, es varen establir contactes i es van fer una sèrie de reunions amb geògrafs, economistes i sociòlegs de Perpinyà, València i Ciutat de Mallorca. L'objectiu era que des de grups de treball de cada país es portés a terme un mateix treball amb la mateixa metodologia, o amb metodologies semblants per tal de poder comparar i unificar els resultats per al conjunt dels Països Catalans. Aquests contactes no van acabar de donar els seus fruits i només al País Valencià es van fer alguns treballs sobre les àrees funcionals (Sorribes i Verger, 1982).

El treball estava clarament i explícitament relacionat amb la teoria del lloc central formulada pel geògraf alemany Walter Christaller i represa i modificada per altres geògrafs. Seguint les propostes i supòsits d'aquesta teoria el treball havia de permetre la identificació de jerarquies de les localitats en funció dels seus àmbits d'influència i de les funcions que tenien; jerarquies de funcions en raó de la seva freqüència en el conjunt de localitats estudiades, i jerarquies de les àrees d'influència a partir de la seva superfície i de la seva població. Aquestes jerarquies havien de permetre també la identificació de diferents nivells de les localitats, de les funcions, així com de les àrees d'influència. Lluch partia però del supòsit de la complexitat del territori, i per tant el treball havia de posar de manifest aquesta complexitat, això implicava contemplar i reconèixer les possibles distorsions als esquemes teòrics, per exemple el possible solapament d'àrees, la coexistència en el territori d'àmbits molt polaritzats i d'altres amb poca polarització, distorsions en les jerarquies i en els nivells de localitat de funcions, i d'àrees, etc.

Tanmateix, tot i que partia de què “un veritable coneixement de la realitat no s'obtindrà sense un intent de comprensió teòrica”, el seu interès principal era el coneixement de la realitat catalana, i la seva possible utilització per la futura divisió territorial:

“Del coneixement acurat de la realitat empírica i de la possible interpretació voldríem extreure'n elements de judici i elements de comprensió per a alguns aspectes del planejament territorial (sanitat, educació, comerç al detall, etc.). Concretament, per a l'ordenació administrativa del territori que hagués de substituir la Divisió Territorial instaurada l'any 1936, esperem que els treballs de l'estudi de delimitació de les àrees funcionals podrien constituir una de les bases documentals d'estudi, tant per a una

tipologia d'equipaments convenients a cada localitat en tant que centre funcional, com sobretot per a la delimitació d'àrees que assegurin la major racionalitat espacial”.

Enric Lluch, tenia un vastíssim coneixement de la literatura que la teoria de lloc central havia generat, aquest coneixement comprenia per un costat els treballs dels geògrafs que més directament havien reelaborat la teoria, des dels primers treballs del geògraf B. J. L. Berry i W. Garrison (1958, 1967)⁷ fins el treball de K.S.V. Beavon (1977) i les aportacions crítiques a la teoria de geògrafs tan significatius com per exemple P. Claval (1966) i E. Bonetti (1964);⁸ per un altre costat coneixia amb exhaustivitat els treballs que es platejaven aprofundir en el coneixement empíric de les estructures funcionals de diferents territoris, tant els treballs que es basaven directament en la teoria del lloc central com aquells que la seva relació amb la teoria era llunyana i fins i tot aquells que no tenien cap relació ni vincle amb les formulacions teòriques de Christaller de 1933. Els estudis empírics eren els que més interès li suscitaven, ja que li permetien comparar metodologies d'anàlisi, plantejaments i enfocaments diversos, i presentació de resultats i conclusions no sempre coincidents, sobre estructures funcionals de realitats molt diferents. Aquests treballs configuren un ampli ventall de referències. Per posar alguns exemples ens podem referir als treballs de M. Palomaki (1964) sobre Finlàndia, de J. Gaspar (1972) sobre Évora, d'A. Piatier (1971) sobre el Midi-Pyrénées, de B. Cori (1977) sobre Itàlia, de J. R. Tarrant (1967) sobre Eastern Yorkshire, de J. V. Marshall (1969) sobre l'àrea de Toronto, etc. Va dedicar també una particular atenció als treballs sobre fluxos i sobre grafs; els treballs de K. J. Kansky (1963), J. B. Nystuen i M. F. Dacey (1961), i R. Chorley i P. Haggett (1969) sobre grafs de xarxes, i el conjunt d'articles de L. A. Brown⁹ sobre fluxos telefònics i de viatges al treball en són uns exemples clars.

L'ampli recull bibliogràfic que Enric Lluch utilitza inclou a més treballs de disciplines properes a la geografia que, des de perspectives diverses, tracten temàtiques relacionades amb les ciutats i el seu paper en el territori, i sobre aspectes històrics de formació de mercats, etc.; les obres del sociòleg Manuel Castells sobre la ciutat i les de l'historiador Josep Fontana sobre la formació del mercat espanyol en serien una mostra.

“La bibliografia de treballs anteriors efectuats a Catalunya o relatius a Catalunya, teòrics o pràctics és tanmateix escassa.” Així es refereix Enric Lluch als treballs sobre Catalunya; cita els treballs de la Ponència de la Divisió Territorial (1933), i concretament l'enquesta dels mercats i de l'atribució comarcal com a gran referent; els plans de regionalització hospitalària i les comarcaltitzacions educatives són també referents pel fet de que es plantegen la delimita-

7. Berry i Garrison van publicar diversos articles sobre el desenvolupament de la teoria de lloc central, Citem a la bibliografia els més significatius.

8. Citem únicament els treballs més significatius d'aquest autors sobre la teoria del lloc central.

9. Del conjunt d'articles de Brown i els seu col·laboradors citem únicament el que va escriure conjuntament amb J. Homes.

ció d'àrees per a la prestació de serveis; l'*Atlas Comercial de España* de les Cambres de Comerç, Indústria i Navegació d'Espanya és un altre dels referents importants; com és ben conegut l'*Atlas* es basa en una enquesta als municipis per delimitar les àrees comercials. Ara bé, si bé Enric Lluch constata les poques referències que hi ha sobre Catalunya, disposa d'una extensa recopilació de treballs que tracten el tema des d'un punt de vista més colateral o parcial: opuscles i revistes comarcals, publicacions d'un ampli ventall d'entitats, siguin sindicats, agrupacions professionals, propostes de partits polítics, centres culturals, etc. Uns anys més tard, el 1983, conjuntament amb Oriol Nel·lo publicarà el recull de propostes sobre la divisió territorial en el qual queden incloses moltes d'aquestes publicacions (Lluch i Nel·lo, 1983).

Dels pocs treballs que s'havien plantejat la delimitació d'àrees a partir d'anàlisis empíriques i per al conjunt del territori, un interès particular li van suscitar els treballs de Tomàs Aluja¹⁰ (1983) i els de Joan Soler i Riber (1975). Tomàs Aluja era un enginyer que estudiava mètodes de classificació aplicats a dades municipals. El resultat del seu treball permetia identificar espais comarcals polaritzats a l'entorn de capitals comarcals, i identificava també espais indeterminats que basculaven entre dos o més centres; probablement era el primer treball que posava de manifest l'existència d'aquests espais no polaritzats a partir d'una anàlisi empírica. Joan Soler i Riber, membre del grup de treball de l'estudi de les àrees funcionals, s'havia interessat pels espais subcomarcals; sobre aquest tema havia publicat un article a la *Miscel·lània Pau Vila* (Soler, 1975). El treball de Soler i Riber delimitava espais subcomarcals a partir de l'anàlisi de l'enquesta de la Ponència de la Divisió Territorial de Catalunya de l'any 1933; les "unitats territorials bàsiques" resultants del seu anàlisi posaven de manifest l'existència d'un nivell d'àmbits territorials i d'uns nuclis que els aglutinaven que estructuraven també el territori de Catalunya. Fins aleshores els estudiosos del territori només havien considerat els espais comarcals i els espais regionals. En paral·lel als treballs de Soler, el geògraf Joan Rebagliato (1975) s'havia interessat per aquestes unitats subcomarcals i havia publicat un article sobre aquesta qüestió a la *Miscel·lània Pau Vila*.

Paral·lelament a la realització del treball sobre les àrees funcionals, Enric Lluch dirigeix uns treballs de recerca al Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona que fan referència a les àrees funcionals. Dos d'aquests treballs aborden els espais que generen un servei concret: són el treball de Rosa Ascon (1975) sobre les àrees postals a Catalunya i el de Pilar Riera (1975) sobre les àrees educatives a la regió de Girona; un tercer treball aborda el tema des d'un enfocament diferent, es tracta del treball de Maria Villanueva (1975) sobre l'aplicació del model probabilístic de Huff a quatre mercats de Barcelona. El model probabilístic de Huff (1964) representava un nou enfocament per al model gravitatori formulat per Reilly els

10. El treball de Tomàs Aluja es va publicar l'any 1983, però Enric Lluch ja el coneixia d'abans.

anys 30. El treball de Maria Villanueva va ser la primera aplicació d'aquest model a Catalunya.

Uns anys més tard, i entroncant amb l'interès per les estructures territorials, Enric Lluch va codirigir, conjuntament amb Antoni Tulla i Antoni Serra i Ramoneda, un treball sobre la vertebració del territori metropolità encarregat per Transports Metropolitans de Barcelona. El treball es va fer en el marc de l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona i no es va arribar a publicar.

Interessat pels fluxos integrats, és a dir per aquells fluxos que integren una multiplicitat de relacions, Enric Lluch va dirigir un treball de Rosa Ascón, Helena Estalella i Pilar Riera sobre els fluxos telefònics en el que a partir de dades subministrades per la CTNE es podien identificar els àmbits que generaven les trucades telefòniques. Era la primera vegada que s'utilitzava aquesta informació per a la delimitació d'àrees. La informació va permetre identificar unes àrees que, tot i la no existència de la fricció de l'espai, eren molt similars a les àrees resultants dels primers resultats del treball de les àrees funcionals. Els fluxos telefònics evidenciaven el paper predominant de Barcelona en la quasi totalitat del territori.

Previ a la finalització del treball se'n van publicar diversos avenços. Els més significatius van ser, en primer lloc, el presentat al col·loqui organitzat per la Fundació Jaume Bofill l'any 1979, en el que es presentaren alguns resultats sobre l'àrea basculant entre Girona i Figueres i alguns resultats per algunes funcions, i segonament el treball amb resultats parcials sobre l'àrea de Girona que es va publicar a la miscel·lània commemorativa dels 10 anys del Col·legi Universitari de Girona, l'any 1981. En la tesi doctoral de Pilar Riera sobre les àrees funcionals a Catalunya es presenten els resultats i les conclusions del conjunt de l'estudi, posteriorment es van publicar dos articles amb els resultats més significatius, un a la revista *Arrel* de la Diputació de Barcelona i l'altre a *Banca Catalana. Revista Econòmica*.

Consideracions finals

L'anàlisi sobre les àrees funcionals porten Enric Lluch a una sèrie de reflexions i consideracions sobre les estructures territorials, sobre les polítiques territorials correctores de les disfuncionalitats, sobre la seva relació amb el model socioeconòmic, etc., idees i reflexions que van molt més enllà de les que es podien trobar en l'àmplia bibliografia de referència.

Una primera línia de reflexió és la consideració i identificació dels factors que incideixen en les relacions entre localitats, i per tant a les àrees d'influència que aquestes relacions generen. Un primer grup de factors és el que fa referència a la subjectivitat dels fluxos; en efecte els fluxos entre localitats varien necessàriament en funció dels nivells d'informació i dels grups socials als quals pertanyen les persones, per tant no és sempre el fet econòmic el que explica les relacions i fluxos entre localitats (això suposaria una informació perfecta, una estandardit-

zació de l'oferta, una percepció exacta i homogènia dels costos...); en aquest sentit, Enric Lluch alerta de la necessitat de tenir present l'existència d'aquests factors subjectius que no sempre, però, es poden incorporar en les anàlisis de territoris d'una certa grandària, com era els cas de l'estudi de les àrees funcionals de Catalunya. Un segon grup de factors el configuren els canvis i modificacions en les infraestructures i els avenços tècnics dels mitjans de transport; aquests canvis i modificacions poden intensificar o disminuir determinats fluxos, i reforçar o disminuir la importància d'una localitat i d'una àrea. Un tercer grup de factors està relacionat amb l'ampliació o modificació dels espais de producció en la mesura que poden suposar canvis en la mobilitat de la població i modificacions en les estructures econòmiques de les localitats. Finalment la voluntat de control dels agents públics i privats incidirà també en els àmbits de les localitats, en aquest sentit una determinada divisió del territori per a la prestació de diversos serveis i la localització dels equipaments corresponents (sanitaris agraris, educatius...), i la divisió territorial administrativa influencien clarament els àmbits funcionals, ja que generen uns fluxos obligats en unes direccions determinades; el mateix paper tenen les decisions d'agents privats sobre la localització de determinats equipaments comercials o serveis.

Una segona línia de reflexió gira al voltant del fet que:

“el caràcter del sistema social en el temps i en l'espai, genera un territori no homogeni en cap d'aquestes dues dimensions i fa aparèixer com a “espontànies” les estructures que s'adapten a la lògica del sistema.”

El treball de les àrees funcionals no podia donar resposta als interrogants que planteja Lluch en aquestes línies, havia de ser tant sols el punt de partida que proporcionava informació sobre l'estructura espacial de les relacions entre localitats motivades per la adquisició de béns o de serveis. Els mecanismes del sistema econòmic en la configuració de les estructures territorials i dels espais i àrees funcionals no són sempre evidents i la seva identificació no és fàcil, ara bé, la comprensió del territori per tal de poder-hi actuar i de dissenyar polítiques correctores passa necessàriament per la identificació de les lògiques del sistema. La reflexió d'Enric Lluch plantejava un camp de recerca i de pensament territorial sobre el qual en els últims anys hi ha hagut aportacions teòriques de gran interès.

Una tercera línia de reflexió tracta sobre el paper que han de jugar les localitats en el desenvolupament econòmic del país. Les localitats que generen una àrea d'influència al seu voltant no han de coincidir necessàriament amb els pols que hagin d'induir el desenvolupament econòmic. El coneixement de la realitat és segons Enric Lluch previ i indispensable per a la presa de decisions públiques sobre el territori i el seu desenvolupament, però no ha de condicionar d'una manera determinant aquestes decisions: és tant sols una eina, imprescindible és clar, per a les polítiques públiques.

Aquestes tres línies de reflexió, Enric Lluch les plantejava als inicis de la dècada dels anys setanta i van quedar esbossades i formulades en documents in-

terns manuscrits. En el treball de les àrees funcionals no s'hi veuen reflectides perquè cadascuna d'elles aborda temàtiques que cauen fora dels seus objectius. Tanmateix són ben significatives del seu pensament i les podríem rastrejar en altres treballs seus i en el conjunt de la seva activitat acadèmica.

Els dos treballs d'Enric Lluch comentats, més enllà dels seus plantejaments teòrics, tenen una clau comuna clarament explícita: fornir informació i documentació per a una futura divisió territorial; malauradament quan l'any 1987 s'aprova la divisió comarcal aquests treballs i tants d'altres no es tingueren en compte.

Per acabar, i amb paraules d'Abel Albet:

“en la trajectòria de Enric Lluch, com a geògraf i com a investigador, no es troba mai una visió de la geografia entesa com una descripció estàtica, finalista i acadèmicament conformista, sinó que l'èmfasi del seu treball sempre rau en la interpretació o bé en l'aplicabilitat, en l'anàlisi de les implicacions i repercussions en i per la realitat quotidiana. És per això que la geografia de Lluch és ben propera tant a l'ordenació del territori com a la seva organització”. (Albet, 2007, p. 27)

La geografia tal com la concebia Enric Lluch és una ciència “socialment útil per a la transformació de la societat”.

Bibliografia

- ALBET, Abel [ed.] (2007). *Enric Lluch i Martí: l'obra escrita*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia.
- ALEGRE, PAU *et al.* (1981). “Àrees funcionals a la vegueria de Girona: una primera aproximació”, dins: *Estudi General*. Girona: Col·legi Universitari de Girona, p. 251-287. Reproduït a: ENRIC LLUCH; ORIOL NEL·LO. *El debat de la Divisió Territorial de Catalunya. Edició d'estudis, propostes i documents (1939-1983)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1983, sec. II, doc. 21, p. 1024-1068.
- ALUJA, Tomàs (1983). “Determinació dels centres d'atracció i llur zona d'influència en funció dels equipaments municipals”, dins: ENRIC LLUCH; ORIOL NEL·LO. *El debat de la Divisió Territorial de Catalunya. Edició d'estudis, propostes i documents (1939-1983)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1983, sec. I, doc. 78, p. 839-857.
- ASCON, Rosa (1975). “La diferenciació territorial de les àrees postals a Catalunya 1960-1970”, *Documents d'Anàlisi Territorial*, núm. 1, p. 2-40.
- ASCON, Rosa; Helena ESTALELLA; Pilar RIERA (1979). “Les divisions territorials: comarques i divisions administratives”, *Bulletí del Centre d'Estudis Municipals i Territorials*, núm. 11-12, p. 7-23. Reproduït a: ENRIC LLUCH; ORIOL NEL·LO. *El debat de la Divisió Territorial de Catalunya. Edició d'estudis, propostes i documents (1939-1983)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1983, sec. I, doc. 48, p. 443-453.
- Atlas Comercial de España* (1963). Madrid: Consejo Superior de Cámaras de Comercio, Industria y Navegación.
- BEAVON, Keith S. O. (1977). *Central places theory: a reinterpretations*. New York: Logman. Traducció castellana: *Geografía de las actividades terciarias: una reinterpretación de la teoría de los lugares centrales*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau, 1981.
- BERRY, Brian J. L. (1967). *Geography of market centers and retail Distribution*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall. Traducció castellana: *Geografía de los centros de mercado y distribución al por menor*. Barcelona: Vicens Vives, 1971.
- BERRY; Brian J. L.; William GARRISON (1958). “Recent development of central place theory”. *Papers and Proceedings of Regional Science Association*, núm. 4, p. 107-120. Traducció cas-

- tellana: B. SECCHI [ed.], *Análisis de las estructuras territoriales*. Barcelona: Gustavo Gili, 1968, p. 144-159.
- BONETTI, Eliseo (1964). *La teoria della località centrali*. Trieste: Università degli Studi di Trieste, Facoltà di Economia e Commercio, Istituto di Geografia.
- BROWN, Lawrence A.; John HOMES (1971). "The delimitation of functional regions, nodal regions and hierarchies by functional distance approaches", *Journal of Regional Science*, vol. 1, núm. 1, p. 57-72.
- CHORLEY, Richard J.; Peter HAGGETT (1969). *Network analysis*. London: Edward Arnold.
- CHRISTALLER, Walter (1933). *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Jena: Fischer. Edició fac-símil: Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980. Traducció anglesa: C.W. BASKIN, *Central Place in southern Germany*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1986. Traducció italiana: Paola PAGNINI, *Le località centrali della Germania meridionale*. Milano: Franco Angeli, 1980.
- CLAVAL, Paul (1966). "La theorie des lieux centraux", *Revue Géographique de l'Est*, vol. 6, núm. 1-2, p. 131-152.
- CORI, Berardo (1977). "Gli studi geografici sulle aree di gravitazione urbana in Italia. Metodi, risultati e limiti", *Storia Urbana*, núm. 2, p. 169-183.
- GASPAR, Jorge (1972). *A área de influência de Évora. Sistema de funções e lugares centrais*. Lisboa: Universidade de Lisboa, Centro de Estudos Geográficos, Instituto Nacional de Investigação Científica.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (1933). *Divisió territorial. Estudis i projectes. Nomenclàtor de municipis*. Barcelona.
- GODLUNG, C. (1956). "Bus services in Sweden", *Lund Studies in Geography, Series B. Human Geography*, núm. 17.
- GREEN, F. H. W. (1950). "Urban hinterlands in England and Wales". *Geographical Journal Londres*, CXVI, núm.1-3, p. 64-88.
- HUFF, D. L. (1964). "Definig an estimating a trading area", *Journal of Marketing*, p. 34-38. Reproduït a: Peter AMBROSE (1970). *Analytical Human Geography*. London: Longmans, p. 161-171.
- INSTITUT UNIVERSITARI D'ESTUDIS TERRITORIALS (1979). "Estudi de delimitació de les àrees funcionals de Catalunya: avenç de treball". *Col·loqui sobre la divisió territorial de Catalunya*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill. Reproduït a: Enric LLUCH; Oriol NEL·LO. *El debat de la Divisió Territorial de Catalunya. Edició d'estudis, propostes i documents (1939-1983)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1983, sec. I, doc. 46, p. 417-442.
- KANSKY, K. J. (1963). "Structure of transportation networks". Chicago (Department of Geography Research Paper, núm. 84, monogràfic).
- LLUCH, Enric *et al.* (1968). "Evolució de les àrees de trànsit dels autobusos de línia a Catalunya, 1934-1964", *Banca Catalana. Publicación de Información Económica*, núm. 8, p. 16-28.
- LLUCH, Enric; Antoni TULLA; Antoni SERRA i RAMONEDA [ed.] (1986). *El transport públic en la futura vertebració del territori metropolità de Barcelona*. Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, inèdit, 2 vol.
- LLUCH, Enric; Oriol NEL·LO (1983). *El debat de la Divisió Territorial de Catalunya. Edició d'estudis, propostes i documents (1939-1983)*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- MARSHALL, J. V. (1969). "The location of service town: an approach to the analysis of central place system", dins: *Research publication*. Toronto: University of Toronto, Department of Geography.
- MEYNIER, A. (1934). "Les caractères géographiques du réseau d'autobus dans le massif central de la France", dins: *Comptes rendues du Congrès International de Géographies*. Varsòvia, t. III (travaux de la section III), p. 126-132.
- NYSTUEN, J. B.; M. F. DACEY (1961). "A graph theory interpretation of nodal regions", *Regional Science Association. Papers and Proceedings*, núm. 7, p. 29-42.
- PALOMAKI, M. (1964). "The funtional centres and areas of South Bothnia", *Fennia* [Finlàndia], núm. 83 (monogràfic).

- PIATIER, André (1971). *Les zones d'attraction commerciale de la région Midi-Pyrénées*. París: Gauthier-Villiois, 2 vol.
- REBAGLIATO, Joan (1975). "Les unitats territorials bàsiques als països catalans", dins: Enric LLUCH; Oriol NEL·LO. *El debat de la Divisió Territorial de Catalunya. Edició d'estudis, propostes i documents (1939-1983)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1983, sec. I, doc. 18, p. 132-137.
- RIERA, Pilar (1975). "Un mètode per establir llinars mínims d'aparició d'una variable aplicat a les àrees d'ensenyament de la regió de Girona", *Documents d'Anàlisi Territorial*, núm. 1, p. 70-86.
- (1986). *Les àrees funcionals de Catalunya*. Bellaterra (Cerdanyola del Vallès): Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral.
- (1987). "La xarxa urbana de Catalunya a partir d'una anàlisi funcional", *Arrel* [Barcelona], núm. 18, p. 143-151.
- (1989). "Les àrees funcionals a Catalunya", *Banca Catalana. Revista Econòmica*, núm. 88, p. 19-42.
- RUBIÓ i TUDURÍ, Nicolau M.; Santiago RUBIÓ i TUDURÍ (1932). *Regional Planning*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Reedició: *Novatecnia*, 1976, núm. 1, p. 12-18.
- SOLER i RIBER, Joan (1975). "Estructures mercantils bàsiques als Països Catalans", dins: *Miscel·lània Pau Vila*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. 401-412. Reproduït a: Enric LLUCH; Oriol NEL·LO. *El debat de la Divisió Territorial de Catalunya. Edició d'estudis, propostes i documents (1939-1983)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1983, sec. I, doc. 19, p. 138-145.
- SORRIBES, Pep; B. VERGER (1982). "L'espai subregional: la comarca de la costera", *Papers de la Costera*, núm. 2, p. 17-26.
- TARRANT, John R. (1967). *Retail distribution in Eastern Yorkshire in relation to central place theory*. Hull: University of Hull Publications.
- VILLANUEVA, Maria (1975). "Estudi de l'adequació d'un model probabilístic del comerç al detall de quatre mercats de Barcelona", *Documents d'Anàlisi Territorial*, núm. 1, p. 87-120.

Enric Lluch, el Congrés de Cultura Catalana i l'SCOT

Ricard Pié

*Societat Catalana d'Ordenació del Territori
Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori (UPC)*

Sr. Josep González-Agàpito, President de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), presidents de la Societat Catalana de Geografia (SCG), Societat Catalana d'Ordenació del Territori (SCOT) Associació Catalana de Ciència Regional (ACCR), família Lluch (Sra. Montserrat Galera), amics i amigues.

Vull començar la meva intervenció agraint al president de l'SCOT, Josep Maria Llop, que m'invités a participar en aquest acte en representació d'aquesta Societat, però al mateix temps vull manifestar la meva preocupació per la responsabilitat que això suposa.

No és fàcil glossar la figura d'un mestre com l'Enric Lluch. No costa massa imaginar-se quines serien les dificultats d'algú de fora del món de la Urbanística per glossar les figures d'en Manuel Ribas Piera o Manuel de Solà-Morales davant d'un auditori format per amics i deixebles com aquest. Aquestes dificultats, a més, són majors si la figura a recordar era un escriptor clandestí, tal com va dir el passat dia 4 de juny l'Oriol Nel·lo, de qui pràcticament no hi ha cap document signat per ell tot hi ser un escriptor incansable.

Per tot això, abans d'acceptar l'encàrrec, vaig preguntar a en Pau Verrié si em podia ajudar. Per parlar de l'Enric Lluch calia comptar amb la persona que va fer possible el desplegament i organització de l'Àmbit VIII del Congrés de Cultura Catalana (CCC) i que ha estat el guardià fidel dels materials que es van desenvolupar. Com a bon enginyer, en Pau és el que va aportar la documentació sobre la qual hem treballat. Les interpretacions, més o menys dubtoses sobre l'Enric, són meves.

Per preparar aquesta exposició, a més, vam anar a veure en Lluís Cantallops perquè és una de les poques persones que no pertany al món dels geògrafs i que va conèixer l'Enric molt abans de la celebració del Congrés, a través de son germà Ernest, amb qui va treballar en el Pla Director de l'Àrea Metropolitana de Barcelona en tasques de coordinació o com a membre de l'equip editorial d'Oikos Tau, on en Lluís dirigia una col·lecció dedicada al planejament urbanístic. L'Ernest era el responsable de les col·leccions d'economia i l'Enric de les de geografia.

Si puc confiar en la meva memòria, he de confessar que primer vaig conèixer l'Ernest que l'Enric. L'Ernest fou professor d'Economia Urbana a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona, el curs 1962-63, formant part d'un col·lectiu professional heterogeni en el qual participà en Fabià Estapé, en Josep Maria Carreras i en Lluís Carreño, que sota la direcció d'en Manuel Ribas Piera promovien una formació urbanística pluridisciplinària, una formació que avui batejaríem com a multidisciplinària.

Més tard, quan estic acabant els meus estudis universitaris i entro a treballar a l'equip de revisió del "Plan Comarcal de Barcelona y su Comarca" tinc els primers contactes amb alguns dels tècnics que treballen en planejaments concurrents: la redacció del Pla Director de l'Àrea Metropolitana, dirigida per en Manuel Ribas Piera i coordinada per en Lluís Cantallops i l'Ernest Lluch, la revisió del Pla Comarcal del 53, dirigida per l'Albert Serratosa i coordinada per en Joan Antoni Solans i en Manuel de Solà-Morales o el PREPOU, dirigit per en Lluís Riudor, en Xavier Subias i en Francesc Escudero, coordinada per en Jordi Borja, l'Alfons Rodríguez Bayraguet i en Juan Mendoza, tots tres plans sota la direcció de l'arquitecte Josep Maria Ros Vila.

En Lluís Cantallops, tot repassant aquests temes, ens parlava de la presència de l'Ernest Lluch en les propostes d'equip de treball pel concurs d'adjudicació del Pla pel Valle de Azúa o el de la Costa de Tarragona, en el qual hi ha una relació premonitòria del que serà la intel·ligència urbanística del futur. En aquest llistat, ordenat en dos grups, entre els que hi treballaran i el que hi donaven suport, solament hi ha un geògraf, en Salvador Llobet. L'Enric Lluch, pels urbanistes, era un desconegut.

En la dècada del seixanta i la primera meitat del setanta, en plena dictadura franquista, es viu un període d'interès pel planejament urbanístic, per fer front al "desarrollismo" econòmic especulatiu i posar ordre en el desgavell que viu el país. L'interès pel planejament, però, no és solament una qüestió tècnica sinó també una proposta de progrés en favor d'una societat més justa i equitativa. Després de la Segona Guerra Mundial, es creu que el planejament és un instrument al servei dels poders públics per millorar socialment i contrarestar els avenços de l'altre bloc polític.

La primera crisi sobre el planejament urbanístic a Catalunya es produeix a finals dels seixanta amb el desmantellament de l'operatiu de planejament de l'Àrea Metropolitana i la dimissió dels seus responsables en protesta per la aprovació del Decret de les ACTUR. L'any 1970, els dos catedràtics d'urbanisme de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona anuncien el final de l'urbanisme "multidisciplinari" en favor d'un ensenyament centrat exclusivament en l'urbanisme pels arquitectes, una formulació que quatre anys més tard desembocarà en un altre, en el de l'urbanisme dels arquitectes. A nivell social, l'exposició pública del "Plan Comarcal" el 1974 obre un període de debats i mobilitzacions a favor d'un urbanisme socialment compromès que arrossega a veïns però també a professionals i estudiants.

En aquest context, és sorprenent que el nom de l'Àmbit VIII del CCC sigui solament el d'ordenació del territori. Sempre he pensat que aquesta decisió va ser molt important. En un moment en el qual les lluites urbanes estaven en el seu punt àlgid, la Comissió de Cultura del Col·legi d'Advocats encarrega a en Manuel Ribas Piera, l'Enric Lluch i en Ramon Folch l'organització de l'Àmbit VIII d'ordenació del territori. Estic convençut que el nom el van decidir entre ells tres. Més tard, recordo alguns comentaris de l'Enric sobre si era millor la

paraula “ordenació” o “endegament” –traduït de l’anglès, el francès, l’italià o l’alemany– però mai sobre l’oportunitat d’incloure la paraula urbanisme. En qualsevol cas, crec que aquesta decisió va ser la seva primera victòria acadèmica en un camp disciplinar molt obert.

En la reunió fundacional de l'Àmbit al Col·legi d'Enginyers Industrials celebrada el dia 9 d'octubre de 1975, s'aprova un esquema temàtic i es planteja el nomenament del representant al Secretariat del CCC. Un nomenament que refusen tant l'Enric Lluch com en Manuel Ribas Piera i que ocupa en Pau Verrié per delegació d'aquest, que finalment accepta ser el delegat de l'Àmbit davant del Secretariat. Els membres d'aquell primer consell són: “Enric Argullol Murgades, Joan Josep Artells, Jordi Borja Sebastià, Lluís Cantalops, Lluís Carreño Piera, Josep M. Carreras, Ramon Folch, Santiago Guillem, Enric Lluch, Carles Prieto, Alfons Rodríguez i Bayraguet, Manuel Solà-Morales, i Marçal Tarragó Balagué.”

La proposta temàtica és:

“La lògica social de la política territorial i l'administració local, els tècnics urbanístics i els moviments populars. Conseqüències d'aquesta lògica a l'estructura territorial de Catalunya i la xarxa de ciutats, implantacions urbanes i habitatge, implantacions industrials, xarxa viària, l'equipament social i de lleure, parcs naturals, etc. Incidència de l'organització centralitzada de l'estat en els processos de planejament i d'ordenació territorial.

Bases per a una descentralització efectiva de les tasques d'ordenació territorial i gestió urbana al Principat i regions i comarques, el paper de les capçaleres i dels districtes urbans a les grans ciutats.

Les bases de la macrocefàlia barcelonina, com a reflex del procés d'acumulació.

La privatització de l'espai costaner: ports, platges,...

Els problemes de la segona residència, conflictes ecològics amb l'agricultura, el paisatge i els nuclis rurals.

Depressió econòmica i despoblament a l'alta muntanya. Sots-equipament local i noves instal·lacions turístiques

L'empobriment del paper i presència de les comarques agrícoles de la xarxa urbana interior.

L'ús de les aigües i implantacions industrials, urbanes i del lleure.

L'Ebre a Catalunya: transvasament, aprofitament agrícola i implantació humana al delta, espais protegibles.

La informació per la planificació i gestió: el dret d'igualtat a la informació dels diferents grups socials en front de la política monopolista del poder.

La formació i organització professional devers una formació pluridisciplinària en l'ordenació del territori.”

El primer tema s'ocupa de les conseqüències del despertar social en relació a l'ordenació del territori. Els dos següents, de la divisió territorial. Els cinc posteriors, de l'estudi i reflexió de cinc problemàtiques territorials: la macrocefàlia barcelonina, l'espai costaner, la segona residència, l'alta muntanya i les comarques agrícoles interiors. La novena i desena, del tema de l'aigua, la següent –dedicada a en Lluís Carreño– de la informació, i la darrera dedicada a

la formació pluridisciplinària que preocupa als col·legis professionals.

El llibre de ruta de l'Àmbit confirma el nou punt de vista. No estem davant d'un canvi nominal sinó d'un canvi de continguts. Sis temes donaran peu a una trobada en diverses ciutats de Catalunya:

- Vic, 11 de juliol, 1976. “L'Eix transversal de Catalunya”.
- La Seu d'Urgell, 14 de novembre, 1976. “La divisió territorial de Catalunya”.
- Móra la Nova, 12 de desembre, 1976. “L'aprofitament de les aigües continentals”.
- El Prat de Llobregat, 22 i 23 de gener, 1977. “La conurbació urbana de Barcelona i Catalunya”.
- Sant Feliu de Guíxols, 13 de febrer, 1977. “L'espai i el lleure”.
- Les Borges Blanques, 13 de març, 1977. “Els desequilibris territorials”.

En aquest llarg recorregut fins l'acte de cloenda de l'àmbit el 23 de setembre de 1977, es redacta un document de conclusions ordenades entorn a tres qüestions:

“PREÀMBUL

L'organització particular de l'espai és un fet cultural; la comarca n'és la nostra forma específica; la difusió recent del concepte Països Catalans ens permet bastir un marc diferent als projectes d'ordenació del territori.

Els avanços de les tècniques actuals faciliten la previsió dels corrents socials i econòmics i llurs conseqüències, volgudes o no, sobre el territori.

Avui, a més l'ordenació del territori apareix com una tasca urgent a tothom, davant de la consciència creixent de la limitació, degradació o mal ús de la Terra.

L'ordenació del territori s'ha de convertir en una feina col·lectiva, que permeti la intervenció i la participació de les masses populars.

I.- ELS PROBLEMES TERRITORIALS

Arreu dels Països Catalans és manifesta l'aparició de desequilibris territorials. A la base d'aquests desequilibris hi ha sempre mancament en els drets polítics col·lectius, entre els quals el més important és el dret a la cultura.

Els desequilibris territorials han d'esser analitzats des de tres punts de vista diferents: A nivell supraestatal. Molts dels desequilibris tenen un origen internacional. Apareixen així localitzacions que agreugen els desequilibris, que molt sovint ni tan sols reverteixen en benefici de les àrees “afavorides”.

A nivell estatal. Els estats espanyol i francès han desenvolupat una política de concentració de pols de creixement que és a la base de bona part dels desequilibris territorials sentits. El mite del creixement a qualsevol preu ha motivat l'aparició d'unes funcions econòmiques molt especialitzades, sense previsió de sortida en cas de crisi del sector.

A nivell de Països Catalans. La peculiar organització humana dels PP.CC., en gran manera basada en una estructura comarcal i insular molt acusada i personalitzada i no sempre complementària, com a generadora de possibles desequilibris.

II.- LES CAUSES DELS DESEQUILIBRIS

La causa i el motor dels desequilibris territorials està en la lògica social de la política territorial. Aquesta política és constituïda per tot un seguit d'elements al funcionament del sistema, d'altres fonamentats en actuacions dels poders públics. Com a elements

inherents consignem:

La propietat del sòl. Davant de l'escassetat del sòl la propietat privada ha convertit el territori en un bé d'intercanvi i en font de beneficis privats.

L'especulació del sòl. L'augment del preu del sòl té, moltes vegades, el seu origen en projectes d'ordenació de promoció pública el benefici dels quals es canalitza cap al propietaris particulars, sense cap mena de justificació.

L'apropiació privada del patrimoni natural i cultural, amb la conseqüent degradació ambiental i la destrucció del patrimoni cultural.

La maximització del benefici privat que regeix els nostres sistemes econòmics lliberals i que ha originat una concentració espacial de les inversions.

El paper de l'administració pública com a defensora dels interessos privats, que porta a la canalització cap als propietaris privats de les plusvàlues derivades de les accions d'organismes públics i a la "socialització" de les pèrdues.

La pràctica. El secretisme i els fets consumats com a pràctica usual per assegurar el silenci popular.

El centralisme i sucursalisme polítics respecte a les capitals.

III.- CAP A UNES VIES DE SOLUCIÓ

Per avançar cap al reequilibri territorial als PP.CC.:

Cal configurar i bastir un marc institucional propi i autonòmic.

A nivell territorial s'ha de replantejar les unitats bàsiques, municipals i comunals, que consideri la incidència del fet metropolità.

Cal emprendre els estudis definitius que resolguin el conflicte de competències de planificació entre les administracions, des de l'enfortiment de supercomarques, regions o vegueries, fins a l'establiment d'un autèntic poder comarcal, o d'un autonòmic o de barri, que acostin cada vegada més els centres de decisió al poble.

Hem d'establir l'exigència ineludible que el planejament territorial sigui autènticament democràtic i encoratjar a la divulgació i sensibilització entorn als problemes territorials.

Com a primer pas, ens cal posar en peu una nova organització del territori basada en:

- la definició dels nivells que s'han d'assolir en la qualitat ambiental de l'habitatge i de l'entorn; en les oportunitats de treball; en la facilitat de comunicació i en els equipaments culturals i socials,
- la resolució dels conflictes entre les necessitats i aspiracions dels habitants, garantint nivells creixents de satisfacció a totes les escales territorials,
- buscar l'equilibri ecològic i el benefici social i cultural,
- enfortiment del sector públic,
- difusió màxima entre els ciutadans de les innovacions i dels avantatges del progrés per al benestar i la convivència,
- garantir nivells homogenis d'equipament i serveis per a tothom, i prendre mesures per fer desaparèixer les barreres arquitectòniques".

Sobre el paper que va jugar l'Enric Lluch en aquest document final, en Pau Verrié guarda una nota escrita a màquina en paper de la "Facultad de Letras de la Universidad Autónoma de Barcelona" en la qual l'Enric li comunica els acords presos sobre el calendari final en la reunió de coordinadors de l'Àmbit del dia 12 de febrer de 1977, en la qual no en tinc cap dubte va participar activament. El 19 d'abril del mateix any, la Coordinadora encomana a l'Enric Lluch, Marçal Tarragó i Carles Carreras la redacció de les conclusions en base als debats i proporcions desplegats durant la primavera d'aquell any a tretze ciutats diverses.

Amb aquest manifest l'Enric posa les bases d'un discurs territorial que no culmina fins molts anys després, quan un deixeble seu, l'Oriol Nel·lo, ocuparà el càrrec de Secretari per a la Planificació Territorial de Catalunya (2003-2011) i portarà a terme el programa de planejament que tots coneixem.

No faríem justícia al paper de l'Enric Lluch en aquells moments i en relació a aquesta casa si no parlem de la fundació de la Societat Catalana d'Ordenació del Territori. El 2 de maig de 1977 la Coordinadora de l'Àmbit encarrega a una comissió formada per l'Enric Lluch, Lluís Carreño, Josep Maria Raurich i Manuel Somoza que prepari una proposta sobre el futur de l'Àmbit.

La proposta defensada per en Lluch és constituir-se en una societat filial del Institut d'Estudis Catalans ja que cobreix el mateix àmbit territorial que el que tenia el Congrés i perquè l'Institut és una de les poques institucions amb capacitat d'assegurar el caràcter científic de la societat i la seva permanència en el temps.

L'entrada no va ser fàcil, acadèmicament, perquè hi havia dubtes sobre el seu caràcter pluridisciplinari, que s'escapava de l'ordre acadèmic de la resta de societats i, per l'altre, pel seu caràcter militant, que per a uns posava en dubte la naturalesa científica de la Societat i per altres suposava una opció de risc per a tothom. Gràcies a l'esforç i persistència de l'Enric Lluch i en Manuel Ribas Piera, l'SCOT és acceptada com a societat filial de l'IEC dos anys més tard. El 5 de novembre de 1979 se celebra l'Assemblea constituent, i l'11 de desembre s'elegeix en Manuel de Solà-Morales com a president i l'Enric Lluch com a vicepresident.

No vull allargar-me més. Per als urbanistes de la meua generació l'Enric Lluch va ser un descobriment, un descobriment gràcies al CCC, va ser el geògraf que va situar la Geografia en el centre del planejament territorial i el mestre que la transforma en una disciplina transversal, implicada i oberta, en la qual els urbanistes no solament podem intervenir sinó també trobar resposta a alguns dels interrogants que tenim plantejats. Segurament per això, l'Enric es va implicar en la creació de l'SCOT, perquè entenia que solament així s'assegurava la persistència d'una plataforma multidisciplinària que ens poguéssim acollir a tots.

Gràcies.

L'organització territorial de Catalunya

Jesús Burgueño

Societat Catalana de Geografia

Departament de Geografia i Sociologia (UdL)

La Junta de Govern de la Societat Catalana de Geografia m'ha designat per representar-la en aquest acte, amb l'eix temàtic de la relació d'Enric Lluch amb l'organització i l'ordenació del territori. Val a dir que la meva presència no és gaire idònia: quan el Congrés de Cultura Catalana jo tenia 13 anys, no vaig estudiar Geografia a l'Autònoma i l'Enric no es prodigava en actes de la Societat Catalana de Geografia o l'SCOT (si bé el 1994 impartí la conferència que es publica en aquest mateix número de *Treballs*, i també recordo un curs de l'SCOT amb una activa participació d'Enric Lluch sobre diversos grans plans d'ordenació territorial fets a Catalunya), de manera que jo no havia tingut gaires ocasions de conèixer-lo abans de l'any 2000. Amb tot, atès que veus molt més autoritzades que la meva ja han recordat la figura d'Enric Lluch en altres actes o escrits, vaig acceptar amb molt de gust ser en aquesta taula per tal de fer alguna observació respecte de la relació d'Enric Lluch amb l'organització territorial catalana.

Al meu entendre les aportacions d'Enric Lluch al debat de l'organització territorial són fonamentalment tres: contribució cabdal a la divulgació i al debat, fidelitat amb el llegat de la Generalitat republicana, bàsicament en relació a les comarques, i reformisme en el plantejament de les vegueries.

En el primer aspecte, com a estudiós i divulgador, tothom coneix les dues magnes aportacions d'Enric Lluch i Oriol Nel·lo, ambdues publicades per la Diputació de Barcelona els anys 1983 i 1984, referida la primera a la documentació original que es conserva de la Ponència de la divisió territorial (*Edició de documents de l'arxiu de Ponència (1931-1936)*), i la segona, aplec ingent d'estudis, propostes i documents (1939-1983) relatius a *El debat de la divisió territorial de Catalunya*. Deixin-m'ho dir amb paraules d'Abel Albet (2007, p. 31): "Ambdós estudis preliminars han esdevingut fites cabdals i imprescindibles, textos de referència obligada i respectada". Aquestes dues obres van tenir, com assenyala el propi Abel, diverses seqüeles, no totes editades. Aquestes publicacions tenen molt a veure amb un costum de l'Enric que tots els que en algun moment hi van col·laborar coneixen molt bé: la recopilació sistemàtica de tota mena de notícies de premsa –local, nacional i internacional– referides a temes geogràfics, entre ells, és clar, la continuïtat del debat sobre l'organització territorial. Jo –ja ho he dit– a penes vaig tenir ocasió de compartir tasques amb l'Enric, i per tant només vaig rebre alguna de les seves sorprenents trameses postals. D'altres en deuen tenir capsos plenes.

A banda de les dues grans obres abans esmentades, l'organització territorial està present en molts altres escrits; per exemple, a *Un segle de vida catalana*,

publicada el 1960 (Albet, 2007, p. 43) presenta les primeres divisions comarcals decimonòniques (Tomàs Bertran i Soler, Antoni Cebrià Costa...). A més, el propi Lluch recordava la seva participació (i si ho feia és que hi havia motius *més que suficients* per vèncer la seva modèstia) en els estudis de mercat de Joan Soler Riber, que entre altres coses s'adreçaven a estendre la comarcalització a la resta dels Països Catalans (Lluch i Nel·lo, 1984, p. 138).

I encara cal remarcar el paper que va tenir Enric Lluch perquè el tema de l'organització territorial fos present en el Congrés de Cultura Catalana, del qual ens ha parlat Ricard Pié. Imagino que Lluch no seria aliè a la reedició facsímil del llibre *La divisió territorial de Catalunya*, duta a terme pel propi CCC i l'editorial Seix Barral, l'abril de 1977, 40 anys després de l'edició original, amb pròleg de Manuel Ribas Piera.

La contribució de Lluch a la recuperació dels escrits i arguments de la Ponència té estreta relació amb el segon aspecte que vull comentar: l'assumpció de la divisió comarcal de 1936 com un llegat sociopolític que cal preservar. Ho explicava Oriol Nel·lo en l'acte d'homenatge celebrat en aquest mateix escenari amb motiu de la presentació del llibre d'Abel Albet, el 2007:

“Lluch havia propugnat tossudament la inoportunitat de revisar aquella divisió en vegueries i comarques mentre perdurés la dictadura. No pas perquè la considerés una herència sagrada i intangible –ans al contrari– sinó per defensar aquest patrimoni col·lectiu “que Catalunya havia esmerçat anys a construir” fins que no hi hagués “uns organismes que representessin realment la voluntat del poble”.”

Permetin-me que relati la meua experiència personal al respecte.

De les comarques no en podem fer *tabula rasa*

La primavera de 2000 es constituí una comissió de vuit persones amb l'encàrrec governamental d'elaborar un “Informe sobre la revisió del model d'organització territorial de Catalunya”. Estava presidida per Miquel Roca (per brevetat, era inevitable que es parlés de l'*Informe Roca*) i hi havia altres set suposats experts en la temàtica, designats pels grups parlamentaris d'aquell moment. Convé recordar que aquell fou el darrer govern Pujol, en minoria, i que aleshores Duran Lleida ocupava la conselleria de Governació, que hostatjava els comissionats. La necessitat d'establir alguns acords amb l'oposició parlamentària per tal d'evitar els riscos propis d'un govern en minoria, explica la creació d'una comissió que inevitablement havia de qüestionar una part molt significativa del llegat polític de CiU. Però de tot això el llavors diputat Oriol Nel·lo us podria explicar molt millor els detalls. El fet que ara convé destacar és que el grup parlamentari socialista (amb Ciutadans pel Canvi) proposà per a la comissió el nom d'Enric Lluch. Jo també vaig tenir la gran sort de ser-hi, entre altres coses perquè vaig tenir l'oportunitat de conèixer l'Enric Lluch.

Sobretot no us penséssiu pas que en Lluch fes de delegat de l'Oriol, i ni tan sols que el tingués més o menys al corrent del que allà es cuinava; els que el van conèixer podeu imaginar que la seva actitud fou de total reserva i confidencialitat, d'absoluta independència de criteri en tots els temes i aspectes. En Lluch no va ser mai delegat de ningú: si bé no imposava el seu parer mai, tampoc no es deixava imposar-ne cap.

En aquella comissió jo vaig fer una mica de corcò, particularment en el tema del mapa comarcal que, per a alguns, aleshores no tocava. Ho vaig fer intentant que els principis bàsics del pensament i la proposta de Lluís Casassas i Joaquim Clusa (1981) s'hi veiessin reflectits. De bones a primeres, vaig presentar una proposta de fort increment del nombre de comarques, fins a la vora del centenar, per tal d'acostar-me a les municipals. Ho feia seguint el fil argumental d'un informe elaborat per un ampli equip, ran d'un encàrrec de la Diputació de Barcelona a l'enyorat Lluís Casassas, informe del qual la revista *Treballs* (núm. 67-68) ha publicat la proposta (Lluís i Jordi Casassas, 2009). La meua posició rupturista (que gaudia de la simpatia dels geògrafs Robert Casadevall i Xavier Rubio, també presents en aquella comissió) va ser desmuntada per l'Enric Lluch de la manera més pacífica: desplega el mapa de la divisió comarcal de 1936 i amb una suavitat extrema de formes, amb respecte, però amb convenciment profund, manifestà als presents, amb la seva feble veu, que no creia possible que d'aquest llegat es pogués fer *tabula rasa*. Sense allargar-se en explicacions que haurien pogut ferir l'opinió contraposada (la meua), l'autoritat del parer d'en Lluch va deixar clara la qüestió al president de la comissió. No ens podíem permetre redibuixar de dalt a baix l'estructura comarcal del país. I crec que tenia raó: molt pocs ho haurien entès; els tècnics no hem de proposar escenaris que no s'entenguin. Els partidaris de les municipals d'en Casassas i Clusa (1981) havíem pres un camí arriscat: fer de la municipalia una comarca.

Tanmateix, a la comissió Roca restava oberta una petita esclatxa per a proposar reformes puntuals del mapa. Al capdavant, la divisió comarcal encara vigent compta amb tres noves comarques *creades* el 1989. Continuïtat en els trets bàsics no volia dir immobilitat absoluta. La qüestió comarcal fou un obstacle superior per al consens que no pas l'afer de les vegueries, de manera que el tema va restar ajornat fins passat l'estiu. Un estiu que jo vaig aprofitar per a baixar del burro i cercar el consens possible amb una proposta de reconeixement d'algunes comarques històriques que em semblava (i em sembla) vergonyós que no tinguin el seu lloc en el nostre mapa administratiu (Lluçanès, Moianès...) i que francament crec que milloraven el disseny geogràfic de les vegueries. Aquesta opció pragmàtica i possibilista sí que va ser acceptada per l'Enric Lluch, si més no en alguns casos. Fins i tot en la recta final dels nostres treballs, pels volts de Nadal, i arran de debatre qüestions de representació electoral en el si dels consells comarcals, vaig replantejar als companys la possibilitat de la comarca del Baix Montseny, aconseguint *in extremis*, i gràcies a

què Enric Lluch s'hi mostrà favorable, que es fes esment de la conveniència d'estudiar la seva viabilitat.

Fidelitat, doncs, a un disseny comarcal que aleshores i ara estava summament arrelat i acceptat per la societat catalana. Però alhora, consciència i defensa de la capacitat d'evolució de les organitzacions humanes. Cal tenir molt present que la posició –diguem-ne– continuista o legitimista d'Enric Lluch en relació a l'organització territorial de la Generalitat republicana era una consigna compartida per tothom en la Geografia catalana durant el franquisme i la transició. M'ho recordava el nostre benvolgut Joan Rebagliato, recentment desaparegut, mitjançant una emocionant trucada que em va fer al mig de l'estiu, amb la qual s'excusava, per molt justificats motius de salut, de redactar un escrit per a la nostra revista que tractés aquestes qüestions. Només les noves institucions democràtiques podrien alterar allò que la Generalitat havia establert el 1936. Fins a la recuperació de l'autogovern, només hi havia lloc per a la divulgació de l'organització territorial que havien preparat, entre altres, Pau Vila, Josep Iglésies i Felip Solé, pare de Lluís Solé i Sabarís. La magna *Geografia de Catalunya* d'Aedos exemplifica aquest criteri.

En el Congrés de Cultura Catalana, Solé només admetia que en algun cas excepcional (i assenyalava el Barcelonès) calia revisar la seva delimitació, “Però a la major part de les comarques no hi ha hagut modificacions substancials, cal acceptar les establertes per la Ponència”.¹¹ Enric Lluch fou lleial a aquest plantejament, que hauria estat inexplicable sense un context històric de resistència a la dictadura del general.

La simplificació del mapa de vegueries

No fa gaire temps m'he referit a l'aportació dels germans Lluch a la simplificació del mapa de vegueries de 1936, en un article publicat al número monogràfic de *Treballs de la SCG* sobre organització territorial, publicat amb motiu del 75è aniversari de la Societat Catalana de Geografia (Burgueño, 2009). En ell reivindico la discreta i –com sempre– soterrada intervenció d'Enric Lluch en la modificació i racionalització del mapa de vegueries de 1936.

Ja ho deia Solé Sabarís en la seva aportació al CCC (Lluch i Nel·lo, 1984, doc. 35): “Bé que la xarxa establerta per la Ponència sembla en general ben meditada, caldria estudiar metòdicament les àrees pròpies de cada una de les regions i si cal o no reduir-les numèricament.” En la miscel·lània d'homenatge a Pau Vila havia apuntat que “el problema geogràfic més important i de major interès pràctic que avui dia està per resoldre a Catalunya és el d'aquestes regions de magnitud mitjana, més que el de les delimitacions comarcals” (Solé, 1975, p. 470). En altres paraules, en la transició política, les *patums* de la Geografia catalana desaconsellaven de totes totes donar gaires voltes al mapa comarcal, però sí que obrien la

11. El subratllat és a l'original mecanografiat, que dec i agraeixo a Josep M. Llop.

porta a repensar el mapa de regions. Malgrat que les 9 vegueries i 38 comarques del 1936 són una mateixa divisió territorial, l'èmfasi donat a la preservació d'un i altre nivell d'organització havia estat molt diferent. La mateixa *Geografia de Catalunya* dirigida per Solé a penes fa esment de les regions de la Generalitat republicana, i en prescindeix totalment en els dos volums comarcals.

La intervenció reformista d'Enric Lluch en aquesta qüestió es va dur a terme en dues fases. El primer moment fou anotat –més que no pas relatat– pel geògraf en l'estudi preliminar del llibre referit als anys 1939-83, com qui no vol la cosa, i en referir-se a les obres d'altres dos geògrafs, Joan Soler Riber i Roser Latorre:

“Joan Soler utilitzà en els seus treballs la divisió del Principat en vuit regions que difereien en part de les vegueries de 1936 però respectaven els límits comarcals, tal com era aplicada a la *Gran Enciclopèdia Catalana* (acord Cahner–Ec Lluch, 1965) i tal com fou adoptada més endavant per Roser Latorre i Gaia a *Catalunya. Resum geogràfic* (Barcelona, Barcino, 1977).” (Lluch i Nel·lo, 1984, p. xxxvii).

El principal canvi que introduí *Enciclopèdia Catalana* respecte el mapa de vegueries de 1936 consistí en la unió de la vegueria de Reus a Tarragona. Això facilitava alhora l'adscripció de la Ribera d'Ebre a la regió de Tortosa, tal com havia defensat la historiadora Eulàlia Duran en un article publicat a *Serra d'Or* (Lluch i Nel·lo: 1984, p. 879-887) i havia assumit el seu germà Ernest –sempre les influències mútues dels dos germans– en *L'economia de la regió de l'Ebre* (Lluch i Giral, 1967). La unificació del Camp de Tarragona duia aparellat el pas de tot el Penedès a la regió de Barcelona. D'altra part, la Cerdanya era incorporada a la regió pirinenca i, alhora, s'assenyalava la Seu d'Urgell com a capital en comptes de Tremp.

En una publicació posterior al CCC, Roser Latorre introduí un altre canvi important en el plantejament de les regions catalanes: l'assimilació de la vegueria de Vic (ja esmotxada de la Cerdanya) al conjunt territorial d'allò que avui dia anomenem, amb naturalitat, Catalunya Central, i que la nostra consòcia presentava com “les terres altes centrals: les regions de Vic, Manresa i Igualada”. Però l'autora deixa clar que això no va ser una pensada seva, sinó fruit dels consells d'Enric Lluch. En la nota preliminar, Latorre recorda l'impuls de Lluch al llibret en dos moments (l'obra patí diversos entrebancs editorials):

“Ja aleshores m'ajudà, sobretot en el plantejament, el professor i amic Enric Lluch. Més tard, esperançada per noves promeses, vaig reprendre la feina. Altra vegada Enric Lluch esmerçà generosament moltes estones a aconsellar-me i a assessorar-me. A ell dec la idea dels agrupaments de comarques en unes grans regions determinades; aquesta sintetització, encara que no fos ideal, ajudava a fer el llibret menys feixuc i més ajustat a la llargada establerta.” (Latorre, 1977, p. 7).

Amb aquestes “grans regions naturals i humanes” s'enllesteix un esquema de presentació de la realitat regional catalana en set àmbits, que al capdavall han esdevingut al cap de més de 30 anys –certament només de forma provisional– les vegueries de la Llei 30/2010, del 3 d'agost.

Oriol Nel·lo (2007) ha definit la manera de Lluch de “transmetre el coneixement i l'ofici... més aviat per la pregunta, el suggeriment i l'exemple, de tal manera que al final et podia semblar, fins i tot, que t'ho havies empescat tu tot sol.” Fou així, més mitjançant el mestratge que no pas la defensa explícita, com s'encarrilà i reformà una divisió regional insatisfactòria, polèmica en origen i consensuada amb presses, tot passant de 9 àmbits a 7. No caldrà que remarqui aquí el paper d'Oriol Nel·lo en la assumpció de les 7 vegueries, abans i durant els dos governs tripartits.

El tema de les vegueries dins la Comissió que elaborà l'Informe Roca no va ser especialment polèmic. Al capdavant la majoria de ponents es decantà per l'esquema en 6 àmbits de planificació definits en el Pla Territorial General de Catalunya el 1995. No va ser necessari, doncs, que Enric Lluch fes una gran apologia de cap esquema concret, però sí va haver de defensar el reconeixement de la realitat diferenciada de l'Alt Pirineu, que finalment va merèixer un esment explícit en l'Informe, en el sentit de recomanar que l'Alt Pirineu i Aran fos àmbit de planificació diferenciat de Lleida, tal i com aviat ho aprovar el Parlament.

Cloenda

M'he referit en diverses ocasions a l'única etapa en què vaig tractar amb assiduïtat l'Enric Lluch, els anys 2000 i 2001, com a membres de la comissió d'experts que elaborà l'*Informe sobre la revisió del model d'organització territorial*. Cada divendres ens reuníem a la seu de Governació. Fou aquell un any sagnant per la violència d'ETA (la que alguns ara tenen la mesquina moral de voler associar a la reivindicació nacional catalana), amb un total de 23 morts a Espanya, 4 d'ells a mans de l'anomenat Comando Barcelona. En més d'una ocasió vam interrompre el treball per a fer un minut de silenci a la propera plaça Sant Jaume. El mateix Miquel Roca va ser aconsellat de prendre les màximes precaucions de seguretat. El 21 de setembre van matar al regidor del PP a St. Adrià, José L. Ruiz Casado, i just dos mesos després fou el torn de l'Ernest Lluch. El mes de desembre van ser assassinats el regidor de Viladecavalls Francisco Cano i el guàrdia urbà barceloní Juan M. Gervilla; i encara el mes de març moria el mossos d'esquadra Santos Santamaría, a Roses. Si tots els que estem en aquesta sala ens esgarrifem recordant aquells assassinats, podem imaginar com devia afectar el del seu germà a l'Enric! L'assassinat va ser conegut un dimecres i la multitudinària manifestació de repulsa es va fer el dijous 23. L'últim que esperàvem els membres de la comissió, l'endemà divendres al matí, era veure l'Enric Lluch (aleshores amb 72 anys i amb la seva característica fragilitat física) presentar-se puntualment a la reunió setmanal, però així va ser. Ens vam quedar glaçats. Ben mirat, ja ens havia advertit un altre dia: si el Govern del seu país li confiava una tasca, ell no podia deixar de correspondre-hi. Aquella fou, per a mi, la més gran lliçó del nostre geògraf: el patriotisme entès com a servei a la societat de la qual formem part, per damunt de qualsevol interferència externa.

Bibliografia

- ALBET, Abel [ed.] (2007). *Enric Lluch i Martín: l'obra escrita*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia.
- BURGUENO, Jesús (2009). "Un país amb 7 territoris", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 67-68, p. 13-37.
- CASASSAS, Lluís; Joaquim CLUSA (1981). *L'organització territorial de Catalunya*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- CASASSAS, Lluís; Jordi CASASSAS [ed.] (2009). "L'organització territorial de l'administració pública de Catalunya. Resum de "La Proposta" (informe lliurat a la Diputació de Barcelona l'any 1994)", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 67-68, p. 337-365.
- COMISSIÓ D'EXPERTS (2000). *Informe sobre la revisió del model d'organització territorial de Catalunya*. Barcelona: Departament de Governació. http://www.gencat.cat/sial/noticies/informe_ordena.pdf
- LATORRE i GAIA, Roser (1977). *Catalunya. Resum geogràfic*. Barcelona: Barcino (Col·lecció popular Barcino, núm. 231).
- LLUCH, Ernest; Eugeni GIRAL (1967). *L'economia de la regió de l'Ebre*. Barcelona: Servei d'Estudis de Banca Catalana.
- LLUCH, Enric; Oriol NEL·LO [ed.] (1983). *La gènesi de la divisió territorial de Catalunya. Edició de documents de l'arxiu de Ponència (1931-1936)*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- (1984). *El debat de la divisió territorial de Catalunya. Edició d'estudis, propostes i documents (1939-1983)*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- NEL·LO, Oriol (2013). "Enric Lluch i l'organització territorial de Catalunya", Intervenció en l'acte de presentació, el 29 de maig de 2007 a l'Institut d'Estudis Catalans, del recull i estudi d'Abel ALBET, *Enric Lluch i Martín: l'obra escrita*, Societat Catalana de Geografia, 2007. Blog Oriol Nel·lo: <http://oriolnello.blogspot.com.es/2013/10/enric-lluch-i-lorganitzacio-territorial.html> (consultat 16/10/13).
- RIERA, Pilar [ed.] (1983). *La nova divisió territorial de Catalunya*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.